

לפרשנות האגדה התלמודית בביזנטיון

המבוא והחתימה לספר "אמציהו" לרבי שמריה בן אליהו האקריטי

אהרן ארנד

בין יהודי ביזנטיון במאה הי"ד היה נפוץ הלימוד בספר השאלות, ובידינו אף פירושים שנכתבו עליו באותה עת; גם בתלמוד למדו, כמשתקף בכתבי יד ביזנטיים של מסכתות התלמוד ופרשניו (רבינו חננאל, הערוך, רש"י, רי"ד), אך במידה מצומצמת. וכך העיד פרשן השאלות במפנה המאות הי"ד-הט"ו, ר' יוחנן בר' ראובן הכהן מאוכרידה (Ohrid) שבמקדוניה: "מעמל הימים וטרדת הזמנים לא יכלו אנשי דורנו להתעסק בספרי התלמוד ובדברי הראשונים, ונכספו להתעסק בשאלות דרב אחאי גאון משבחה".

אכן, קשה למצוא פרשנות של חכמי ביזנטיון לחלק ההלכתי שבתלמוד. אגדות התלמוד (ומדרשי האגדה) זכו לתשומת לב רבה יותר, בגלל קלות לימודן היחסית, ובגלל עליית מעמדה של הפילוסופיה היהודית בביזנטיון והעניין שמצאו הפילוסופים בפרשנות האגדה. הפרשנות הביזנטית שנשתמרה לאגדה התלמודית מצויה בעיקר בכתביו של חכם אחד: ר' שמריה בר' אליהו האקריטי; פרשנותו מצטרפת לתנופת הפרשנות הפילוסופית לאגדה התלמודית במאות הי"ג-הי"ד.² במאמר זה נציג לראשונה את מקצת מפירושו המצויים בספרו "אמציהו". נפתח בתיאור כללי של הספר, נדון במגמת המחבר ובהקשרם של הסיפורים והפירושים בכתביו, ולבסוף נציג את דבריו.

ר' שמריה וספר "אמציהו"

ר' שמריה בר' אליהו האקריטי (מן האי כרתים) נולד בשנת 1260 בערך ונפטר כנראה מעט אחרי 1346. על חייו ידוע מעט. הוא חי ופעל באגריפון (Egripou היא Negroponte) השוכנת באי אובויה (Euboea), האי הגדול שבדרום מערב הים האגאי, וכנראה גם באיטליה. היו לו קשרים עם יהודי רומא, ומקצת מחיבוריו שלח למלך נאפולי. ר' שמריה

* תודתי נתונה לד"ר נחם אילן על הערותיו.

1 פירוש ר' יוחנן לשאלות נדפס אצל מירסקי. על ר' יוחנן ופירושו לשאלות ראו: תא-שמע, עמ' 101-106; ברודי.

2 על פירושים אלה ראו שוורץ, הגות, עמ' 57-61.

חיבר פירושים למקרא ולאגדות התלמוד, ואולי אף לפירושי אבן עזרא, וכן ספרי פילוסופיה ופיוטים אחדים. בצעירותו עסק גם בתרגום חיבורים פילוסופיים. מפירושו לאגדות התלמוד, הנקרא "אלף המגן", נותר רק הפירוש לאגדות בפרק הראשון של מסכת מגילה.³ ספר "אמציהו" הוא חיבור קטן,⁴ הכולל דיון פילוסופי על חמישה "יסודות התורה", היינו עיקרי אמונה: מציאות ה', שה' "אינו גוף ולא כח בגוף", שהוא אחד, שהוא ברא את השמים והארץ, ו"שברא ברצון זה חמשת אלפים ומאה ושש שנים" (השווה דבריו המצוטטים להלן בתחימה). חיבור זה הוא מן המעטים במאות הי"ג-הי"ד העוסקים בשאלת העיקרים, והאחרון שבהם. כפי שציין מנחם קלנר, חיבורים אלה נחברו בעקבות י"ג העיקרים שניסח הרמב"ם. בהגות היהודית בתקופה זו היה העיסוק בשאלת העיקרים שולי, יחסית למאה הי"ב ולמאה הט"ו.⁵ את תוכן ספר "אמציהו" סיכם בקצרה שלום רוזנברג, ואלה עיקרי דבריו: נקודת המוצא של החיבור היא הבריאה, שתכליתה השבח וההלל לה', שכן "יהללך זר ולא פירך". עיקר הבריאה הם השמים והארץ, והיצורים הנחותים לא נבראו אלא כדי להביא את השכלים העליונים לידי הבנה שגם הם מוצאם מן ההיעדר. העולם נברא יש מאין. אין לתת טעם למה נברא העולם דווקא בזמן מסוים.⁶ למעלה משליש החיבור הוא מבוא ארוך (עד דף 192א), שבו ר' שמריה כותב שמטרתו "לאמת ולבאר ולהראות חמשת יסודי תורתנו הקדושה במופתים מושכלים... לקדש את שמו ית' ויתרו' [=יתעלה ויתרומם]". זאת, בהתאם לדברי התנא ר' אלעזר (אבות ב, יד, לפי הנוסח שהיה לפני ר' שמריה) שאמר "הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס", שעולה מהם החובה לדעת להשיב לטענות הכופרים. הוא כותב את הדברים כדי שהדורות הבאים יוכלו להשתמש בראיותיו: "למען יעמדו אחרי כל הימים הבאים לקדש את שמו". ר' שמריה מדגיש כי אין לאדם להסתפק באמונתו שלו, אלא עליו לטרוח ולהוכיח גם לכופרים את טעותם. הכופרים הם גם "מין ואפיקורוס ופילוסופי העמים"; הפילוסופים הם כפי הנראה אפלטון ואריסטו.⁷ פחות ברורה זהות ה"מין ואפיקורוס". נראה שהכוונה לגויים (אולי נוצרים) שלא ראו בעיניהם את מעשי ה' במצרים, ולכן הם זקוקים לראיות

3 כ"י קיימברידג' (Mm. 6.26,2 (8) מספרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: ס' 15870) דפים כב-כ"א. על פירוש ר' שמריה למקרא ראו ארנד, פירוש, ובהפניות בהערה 2 שם; על פירושו לקדיש ראו ארנד, קדיש. אני עומד להוציא לאור בימים אלה את פירוש למסכת מגילה. על חייו ומשפחתו נחברו מספר סקירות – ראו: פוגלשטיין-ריגר, עמ' 446-450; רוזנברג, עמ' 94-96; סיראט, עמ' 199-202; באומן, עמ' 131-133.

4 כ"י מינכן 210 (ס' 1119), דפים 188א-198ב. זהו כתב יד ביוזני, מהמאות הי"ד-הט"ו.

5 ראו קלנר, עמ' 59, 67-68.

6 רוזנברג, עמ' 97; ראו גם סיראט, עמ' 204.

7 מדברי ר' שמריה בספר "המורא" מתבאר כי הכוונה לאפלטון ואריסטו, שכן בראש הספר הוא כותב (כ"י וטיקן 349 [ס' 380], דף 33א) שה' אמר לו "היית מנן לשמי... או נבהלו אלופי אדום פלוסופי יון יאחזמו רעד". בהמשך נזכרים שני הפילוסופים פעמים רבות, כך למשל כתב ר' שמריה (ב41) "שאפלטון ברח לו מן דברי אריסטו וחכם לו, אמנם לא הרויח כלום כי נפל בסכלות גדולה כסכלות שברח ממנה, ואריסטו ברח מדברי אפלטו וגם הוא לא הרויח כלום כי נפל בסכלות גדולה כסכלות שברח ממנה". וראו סיראט, עמ' 210-211.

שכליות לעיקרי האמונה. כך גם משמע מלשון ר' שמריה בתחילת המבוא: "ואנחנו אשר ירשנו אותם" לעומת "העמי הכופרים בהם", וכן "לפארני לכל המין האנושי"⁸. ר' שמריה מבאר שהוא מקיים את דברי התנא ר' אלעזר "הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס" משום שמעמד חז"ל לפני ה' בגלות היה גבוה, אפילו יותר משהיה מעמד הנביאים בארץ ישראל. לראיה הוא מביא סיפורים מהתלמוד הבבלי שמתוארים בהם ניסים שאירעו לכמה מחכמי התלמוד. הוא משווה בין ניסים שאירעו למשה (הפיכת העפר לכנים, צום ארבעים יום, הוצאת מים מהסלע ובקיעת הים), ליהושע (בקיעת הירדן) ולשמואל (הורדת מטר), לבין ניסים דומים שאירעו לחז"ל, ומראה שהניסים אצל חז"ל היו גדולים יותר. ר' שמריה חוזר ושונה ומשלש את הסיבה להבאת הסיפורים.⁹ ייתכן שהבלטת חשיבותם של חז"ל באה כדי לחזק את מעמדם בעיני אותם קוראים שנטו לזלזל בהם ובסמכותם.¹⁰ אפשר שר' שמריה ראה חשיבות גם בעצם הפצת הסיפורים, במקום שבו כפי הנראה כתבי יד של התלמוד היו מעטים. החיבור היה מיועד לשמש ככלי עזר לויכוח עם הכופרים ביסודות האמונה. לא נראה שר' שמריה נשא את הדברים בדרשות שבעל פה קודם שהעלה אותם על הכתב.¹¹

ר' שמריה אינו מסביר משמעות שם חיבורו, "אמציהו", אך נראה ששם זה מבטא את תוכן החיבור: אמץ+ה', חיזוק האמונה בה'; בדומה לשם חיבורו האחר על אגדות התלמוד, "אלף המגן", שגם הוא מבטא את תוכנו.¹² להלן נביא את המבוא לספר אמציהו, היינו את דברי הפתיחה של ר' שמריה ואת קובץ הסיפורים על נפלאות חז"ל, עם פירושו;

8 כך לכאורה משמע גם מספר המורא, שר' שמריה כתב בו את הדברים הבאים (447-448): "אמר רבוחי ז"ל היה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס, ר' (נחמה) ל' (מר) היה חוקר לאמת מה שכתו בתור' לא בעבורך, שעיניך ראו שהכדור יש לו אדון שבראו מאין ובכל עת ברצונו הוא קיים... שישראל אשר ראו מעשי האלהים אשר עשה בעבורם במצרים אין צורך לו לחקור אם יש אלהים לכדור כי גדולה היא הראיה שראו בעיניהם מן החקירה אשר יחקרו. אמנם בעבור כל המין אשר לא ראו המעשים ההם ואינם יודעים שיש אלהים לכדור היה רגיל לחקור לדעת להשיב להם תשובות עיוניות ולכבד את השם ית' וית'". כלומר האפיקורוס כאן הוא אדם שלא יצא ממצרים, היינו גוי. כך פירש גם הרמב"ם בפירושו למשנה ואחריו פרשנים אחרים. איני נוטה לומר ש"מין ואפיקורוס" הם הקראים. אמנם בימי ר' שמריה היה לקראים מרכז בביוגרפיה (ולכך מוקדש ספרו של אנקורי), אולם העיקרים שהציג ר' שמריה היו מקובלים פחות או יותר על הקראים – ראו: לסקר, אחרית, עמ' 3-15; לסקר, משנתו, עמ' 477-479. זאת ועוד: נראה כי ר' שמריה שאף לאחד בין הרבנים לבין הקראים (ראו ארנד, פירוש, עמ' 35), ומשום כך אין זה מסתבר שהוא יכנה את הקראים "מין ואפיקורוס".

9 אריכות, חזרות והקדמות מקיפות, הן ממאפייני הכתיבה השכלתנית הביוגרפית – ראו למשל אריכות הלשון של ר' שמריה להלן בחתימת החיבור. על הסגנון הביוגרפי ראו שורץ, שכלתנות.

10 ידועה השפעת הקראים על דרך קיום המצוות בקרב יהודי ביוגרפיה. כך למשל העיד החכם הדרום איטלקי בן המאה ה"ג, ר' ישעיה דטראני, על מנהג "קהילות רומניאה" לטבול במים שאובים, כמנהג הקראים – ראו תשובות ה"ר"ד, סי' סב. קרבת היהודים לקראים השפיעה גם על מעמדם של חז"ל ומסורתם בעיני היהודים, שכן הקראים נטו פעמים רבות מפירושי חז"ל.

11 על אוסף חשוב של דרשות על פרשות השבוע, חלקן משנת 1425, של חכם ביוגרפי שהגיב לאתגרי הנצרות הביוגרפית, ראו ספרשטיין-קנרפוגל. לדרשה היהודית ראו ספרשטיין.

12 "אלף המגן", כלומר לימוד ה' וידיעתו. ר' שמריה מפרש "אלף" מלשון אילוף, לימוד, ו"מגן" כינוי לה' שהוא המגן האמיתי, כנאמר "אנכי מגן לך" (בראשית טו, א) – ראו ארנד, מגילה.

כן נביא את דברי החתימה של החיבור, הכוללים את הפירוש למשנה הנזכרת באבות. הדיון הפילוסופי בעיקרי האמונה אינו קשור לאגדות התלמוד,¹³ ולא נפרסמו במסגרת זו.

ספר אמציהו הוא מעין נוסח מוקדם וקצר של ספר המורא. את ספר המורא חיבר ר' שמריה מעט לאחר ספר אמציהו, ובאותה שנה – 1346 – בסוף ימיו של המחבר. בראש ספר המורא, שהוא על טהרת הפילוסופיה, הוא מפנה לספר אמציהו.¹⁴

הסיפורים ופירושיהם

קשה לקבוע מפני מה בחר ר' שמריה דווקא בסיפורים שבחר ומדוע הביאם בסדר שקבע, אך ניתן לשער מעט בעניין. בסיפורים נזכרים ניסים מגוונים: שינויים בסדרי הטבע (הורדת מטר ובקיעת נהר), חיים בעולם הזה אחרי המוות, מעמדו הרם של החכם בעיני השלטון שהוא בבחינת נס, וגזירת חכם המתקיימת לאלתר. רוב הסיפורים, המרוכזים יחד בתחילת הקובץ, הם מהפרק השלישי של מסכת תענית, אחריהם באים סיפורים ממסכתות אחרות, וסיפור קצר נוסף מפרק שלישי של תענית (בתיקול מן השמים שואלת בשלום האמוראים). סדר הקטעים ממסכת תענית הפוך לסידורם בתלמוד: הקטעים הם מדפים כ"ד, כ"ג, כ"א, ושוב מדף כ"ד. הסיפורים הם על מופתים בהורדת מטר על הארץ (הצום של חוני נזכר אגב סיפורים על מופתיו בהורדת מטר); על מופתי נחום איש גסיו ועל הוצאת פירות מתאנה; סיפור על בקיעת הנהר (ר' שמריה משווה בינם לבין ניסי משה רבינו); סיפורים על חכמים שחיו בעולם הזה לאחר מיתתם: ר' אלעזר ברי' שמעון ורבי; תיאור מעמדו של רבי בעיני קיסר רומי; הסתרתו של ר' שמעון ור' אלעזר בנו במערה מפני מלכות רומי; סיפור על בתיקול מן השמים השואלת בשלום החכמים (מוטיב הדיבור מן השמים מצוי גם בסיפור הקודם); סיפור על ר' יוסי ור' אליעזר בלוד. בחתימת הקובץ מובאת המסורת על כוחות הטבע המשתתפים באבל על מות החכמים, והיא מתאימה לחתימה משום שהניסים המתוארים בה מתרחשים בסוף ימיו של האדם. מקצת הסיפורים העתיק ר' שמריה מן התלמוד (לעתים בשלמות ולעתים בדילוג או בפואפרוזה) וצירף להם ביאור או תרגום, ומקצתם מופיעים בתרגומו שלו בלבד.

13 בחלק הפילוסופי של ספר אמציהו (194ב) בא פירוש קצר לקטע אגדי מהתלמוד (ברכות נה ע"ב), המובא אחר שר' שמריה מפרש את הפסוק "ה' בחכמה יסד ארץ" (משלי ג, יט): "זה הוא פירוש יי בחכמה יסד ארץ והוא פירוש אליה, לו תכרע כל ברך תשבע כל לשון, ואם פירשתיו במקומו בפנים אחרים יקרים ג"כ אל שניהם נתכון ע"ה, שמאמרי החכמי נושאים פנים רבים כמו שפירשתי בפרי' הרואה על חלום אחד שנפתר בכ"ד פנים ונתקיימו כלם, וזה מפני שבעל החלום שהראהו לחולם על כ"ד דברים נתכון להודיע לו והראה לו חלום נושא את כלם".

14 ההפניה באה בכ"י וטיקן 349 (ס' 380), דף 34א. על שיטתו ההגותית של ר' שמריה בספר המורא ראו סיראט, עמ' 209–213. היו שסברו כי ספר המורא נכתב כנספח לפירוש ר' שמריה לבראשית – ראו פונגלשטיין־ריגר, עמ' 448.

פרטים אחדים שכתב ר' שמעיה אינם מצויים בתלמוד שלפנינו ולא בשאר עדי הנוסח, אך נראה כי לפני ר' שמריה לא היה נוסח שלא הגיע לידינו, אלא הוא שינה או הוסיף בכוונה, כדרכם של מספרי סיפורים.¹⁵ למשל, ר' שמריה כותב כי חוני המעגל התעורר אחרי שבעים שנה, "והיה מצטער כל ימיו כי כל שבעים שנה שהיה ישן היה רואה מראות רוחניות כמלאכי שרת והפסידם כשהקיץ ונתחנן אל השם ית' שיקח את נפשו". בתלמוד (תענית כג ע"א) מסופר כי חוני הצטער משום שכאשר בא לבית המדרש והזדהה בשמו לא האמינו לו ולא כיבדוהו כבעבר; ועל כך חלשה דעתו וביקש רחמים שימות. מופיעה כאן השקפת הפילוסופים בדבר כיסופי הנפש להסתלקות, באמצעות שינה (או מיתה) מעולם החומר והגשמיות, ודבקות אינטלקטואלית בעולם הרוחני. השקפה זו נמצאת גם בספרו של ר' שמריה אלף המגן, על אגדות פרק א' של מסכת מגילה (ז ע"ב), בביאור סיפור סעודת הפורים של רבה ור' זירא, שבמסגרתה קם רבה ושחט את ר' זירא. לדעת ר' שמריה, רבה לא שחט את ר' זירא, אלא הם התבודדו בלימוד החכמה, רבה תיאר בפני ר' זירא את מעמד הצדיקים בשמים, ונשמתו של ר' זירא איוותה להגיע למעמד זה בשמים ופרחה לה.¹⁶

ודוגמה נוספת: בסיפור פטירת רבי מובא בתלמוד כי בתיקול הכריזה שמי שיהיה "באשכבתיה דרבי" (בהספדו או בלוויתו) מזומן לחיי העולם הבא. טובס אחד נהג לבוא כל יום למקומו של רבי, אך באותו היום לא הגיע. כששמע אזור כך מה אמרה בתיקול, הצטער, קפץ מהג ומת. ר' שמריה לעומת זאת כותב כי בתיקול אמרה שמי שימות ביום פטירת רבי מזומן לחיי העולם הבא, ומחמת כן קפץ הכובס.

רוב פירושו של ר' שמריה הם על דרך הפשט, ויש בהם גם קצת פירושים חדשים שלא מצאתים אצל פרשנים אחרים. למשל, בסוף הסיפור על רבא שהוריד בתפילתו גשם רב (תענית כד ע"ב), נאמר כי בא אליו אביו בחלום ואמר לו לשנות מיטתו, ואז "שני פורייה, למחר אשכחה לפורייה דמרשם בסכיני" (ביאור: החליף מיטתו, למחרת מצאו שבמיטתו סימני סכינים). ר' שמריה ביאר שחיתוך המיטה בסכינים נעשה על ידי העם, שניזוק מחמת הגשם הרב ורצה להמית את רבא, אך "פחדו מן המלך ויחשבו להמיתו בסתר, ושלח לו את אביו וצוהו לשנות מטתו". פירוש מקורי זה שונה מהפירוש המיוחס לרש"י: "שרצו שדים להורגו וחתכו את מטתו". נראה כי ר' שמריה העדיף פירוש רצינונלי על פירוש דימוני.

גם את דברי המשנה באבות (ב, ד) "הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס", פירש פירוש מזודש:¹⁷

- 15 על העיבודים והשינויים של חכמי ימי הביניים בסיפורי חז"ל ראו יסף, עמ' 277-292.
 16 ראו ארנד, סעודת, עמ' 69-70. על עיון רוחני המביא לידי מיתה ראו: אידל, עמ' 41, 104-107, 130-135; הולצמן, עמ' 188-189.
 17 כנוסח זה כתב ר' שמריה גם להלן בסוף המבוא, אך לא מצאתי כמותו במקום אחר. בדפוטים הנוסח הוא "הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורוס". בכ"י קופמן: "הוי שקוד ללמוד מה שתשיב לאפיקורוס"; בכ"י פרמה (דה רוסי 138): "הוי שקוד ללמוד תורה מה שתשיב לאפיקורוס"; וכן הוא בכ"י מינכן 95 (אך "זהיר" במקום "שקוד"). הנוסח הקצר שהיה לפני ר' שמריה אילצו

ופירוש למד שם תאר על משקל זקן וטעמו טעם רגילות כמו נשדר בהדי נחום איש גם זו דלמוד בנסים הוא, וטעם תורה חקירה, וטעם מה גדולה כמו מה אדיר שמך והוא שם תאר לחקירה, וטעם שתשיב טעם נצחון.

היינו: היה רגיל בחקירה גדולה לדעת לנצח את האפיקורוס. ר' שמריה אינו מזכיר בחיבורו שמות של חיבורים או של חכמים (מלבד חז"ל), אבל ממקום אחד נראה שהיה לפניו הפירוש לתענית המיוחס לרש"י.¹⁸ גם בשאר חיבוריו מיעט ר' שמריה בהזכרת מקורות קדומים, גם כשניתן לראות שנוקק למקורות כאלה.

זיקת ספר "אמציהו" לספר "אלף המגן"

מדברי ר' שמריה בספר אמציהו (196א, ועוד) מוכח שהמחבר כתבו בשנת 1346 והוא מחיבוריו האחרונים. את פירושו אלף המגן לאגדות פרק א' של מסכת מגילה חיבר בשנת 1309 (על פי דבריו שם; כ"י קיימברידג' הנ"ל, דף 58ב), שלושים ושבע שנים קודם לכן. ניתן למצוא הקבלות וזיקות אחדות בין שני החיבורים.

א – בפירושו לאגדות מגילה מביע ר' שמריה פעמים אחדות את הערכתו וכבודו לחז"ל. כך למשל הוא כותב (א15), כי היו "חכמים גדולים בלשון העברי מאד", ובמקום אחר (א86): "ועצתם עצה עמוקה מאד". את רבה בר בר חנה הוא מתאר (ב16) ש"היה חכם גדול בחכמת השיעור" (גאומטריה). דבריו במבוא עולים בקנה אחד עם הערכתו לחז"ל באלף המגן.

ב – ר' שמריה עצמו מקשר בין שני החיבורים, ובסוף המבוא הוא מפנה את הקורא לאלף המגן:

כל אלה הנפלאות הפליא השם ית' ויתרו' לרבותי ז"ל בגלותנו זה ואחרים לאין מספר הכתובים בתלמוד ובספרי הוא ספר אלף המגן אשר בו פירשתי מדרשי כל התלמוד, ואחר כל מה שספרתי לכבוד רבותי ותפארתם אתחיל לקיים מצותם אשר צוו הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס.

ג – המבנה והסגנון של שני החיבורים, דומים: ר' שמריה מעתיק באריכות קטעי תלמוד בעלי אופי אגדי תוך מתן פירוש קצר על דרך הפשט. כצפוי, הוא אף שומר על מאפייני סגנונו. אולם בין החיבורים קיים גם הבדל מרכזי: בספר אמציהו אין ר' שמריה טורח בדרך כלל לבאר את הניסים ולהפקיעם ממשוטם, כדרכה של הפרשנות הפילוסופית

לפרש בדרך שפירש. וראו עוד בהערותינו להלן לחתימת הפירוש. על הפרשנות לביטוי זה ראו טיילור, I, עמ' 54; II, עמ' 145; רפל; אילן, עמ' 11-12; ליבס. השימוש בדברי ר' אלעזר כמניע לכתיבת חיבור מצוי אצל הוגים נוספים, ראו למשל בן ששת, הקדמה, עמ' 68.

18 ראו בסיפור הראשון. לדעות השונות בדבר שאלת מחבר הפירוש לתענית המיוחס לרש"י ראו: ארנד, רש"י, עמ' 7-8; שטולברג.

באותה התקופה. זאת, לעומת המגמה השכלתנית, ולעתים אף הפילוסופית, המצויה באלף המגן, בעקבות הרמב"ם.

המבוא לספר "אמציהו"

מצרף וכו¹⁹ חמשת יסודי התורה ונקרא שמו בישראל ספר אמציהו. אמר שמריה בן החכם הנדיב מרנא ורבנא אליהו הפרנס האייריטי איש רומי ז"ל. תרתי בלבי לאמת לבאר ולהראות חמשת יסודי תורתנו הקדושה במופתים מושכלים מורגשים לצקת אבר רותח בפי כל מין ואפיקורוס ופילוסופי העמים,²⁰ מפני שהם כתובים בתורה סתומים וחתומים בלתי ראיות עיוניות, ואנחנו אשר ירשנו אותם מפי הגבורה המאמינים בהם אין לאל יד[ני]נו לאמתם לכל העמי' הכופרים בהם ולקדש את שמו ית' וית' [ניתעלה ויתרומם].²¹ לכן הסכמתי לאמתם בראיות עיוניות ולכתבם על ספר למען יעמדו אחרי כל הימים הבאים לקדש את שמו ית' ויתרו'. אמרו רבותי ז"ל הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס, רוצים לומי' אל תחשוב שיספיק לך אמונתך לבד באלהים ולא יותר, אמנם דע והבן שאתה חייב בכבודו ולקדש את שמו ולשתק ולחסום פיות²² כל מי שידבר כנגדו, ולפיכך תהיה רגיל בחקירה גדולה מאד לדעת להשיב תשובה נצחת לכל מין ואפיקורוס עד שתנצחם בתשובותיך ולא יוכלו לענות לך, כי לכך יצרך ית' וית' ככתו' ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אֶתְפָּאָר (ישעיהו מט, ג; הניקוד נוסף),²³ שפירושו עבדי אתה לא שתעבדני אתה לבדך אמנם לפארני לכל המין האנושי להודיעני להם ולקדשני בעיניהם, וזה אי אפשר לך לעשות ר"ל להודיע ולקדש אותי אל הכופרים אם לא תדע להשיב להם תשובות מושכלות על טענותיהם. זאת היא כונת רבותי ז"ל במצותם²⁴ והיא כונה גדולה וקדושה אין כמוה ואין דומה לה. והם ז"ל הקיצוני לקיימה וגם אני שמעתי מצותם, שאזהרותיהם ומצותיהם יקרות ואמתיות הנה כמצות גדולי הנביאים ע"ה, שלא היו הנביאים קרובים ורצויים לשם ית' וית' מרבותי ז"ל, כי נפלאות גדולות הפליא להם בגלותנו זה אחר חרבן הבית מן הנפלאות שהפליא לאבותינו על ידי הנביאים בהיותנו בארצנו.

- 19 כלומר בחינה; וראו משלי יז, ג: "מִצְרָף לְכֶסֶף וְכוּר לְזָהָב".
- 20 הביטוי "לצקת אבר (עופרת) רותח" מופיע גם בפירוש ר' שמריה למגילה בספר אלף המגן (36ב), וכן בספר המורא; יסודו בסנהדרין צב ע"ב. על "פילוסופי העמים" ראו לעיל הערה 7.
- 21 על פי הצורה המלאה המופיעה בפירוש ר' שמריה לשיר השירים שבכ"י פריס 897 ס' [26853], דף 22ב, פתח דבריו בספר המורא, שנכתב מעט לאחר מכן, דומה במקצת לדבריו כאן.
- 22 על פי שבת נג ע"א: "בחסום שבפיה".
- 23 דברים קרובים כתב ר' שמריה גם בספר המורא – ראו לעיל, הערה 8.
- 24 כלומר זאת כוונת המשנה באבות. השווה דבריו להלן בסמוך "וגם אני שמעתי מצותם" ובראש החתימה: "קיימתי מצות רבותי".

שאני רואה ששמואל הנביא ששקלו הכתו' כמשה ואהרן²⁵ הגדיל ירידת המטר על ידי קריאתו לשם ית' ויתרו' (שמואל א יב, יז-יח). ורב יהודה²⁶ הוה שליף מסניה ואתי מטרא [חולץ סנדלו ויורד גשם], למלאת רצונו טרם יקרא, ולא בזה לבד היה ממלא רצונו אלא גם לעצור הגשמים כשהיה כשר לעיני רב יהודה היה ממלא רצונו ועוצרם. אמרו בפרי' סדר תעניות רב יהודה חזא להנהו בי תרי דקא פריצין בריפתא, פי' זורקין אותה זה לזה²⁷, אמ' ש"מ שבעא בעלמא יהב עיניה והוה כפנא. פי' שם עינו וראה שהשו) בע הגדול אינו טוב לבני אדם והוכשר בעיניו שלא יהיה שבע ומלא השם ית' ויתרו' את רצונו טרם יקרא ונהיה רעב. ואמרו ליה רבנן לרב כהנא בריה דרב נחוניא שמעיה מר דשכיח קמיה לעשייה למיפק לשוקא, פי' שיראה הרעב, עשייה ונפק, חזא כנופיא א"ל אימא להו²⁸ מאי האי, אמרו ליה אכוספא דתמרי דקא מזדבן, פי' על פסולת התמרים שהוא נמכר, אמ' ש"מ (איכא כפנא) [כפנא איכא] בעלמא, א"ל לשמעיה²⁹ לי מסאני שלף ליה מסאניה חו, אתא מטרא, בעא למישלף אידך, אתא אליהו אתחוי ליה א"ל אמ' לך קודשא בריך הוא אי שלפת אחרינא מחריבנא לעלמא. פירו' אצטרך להרוס הטבע הריסה גדולה להמטיר מטר גדול גם להצמיח חטים מיד³⁰ כדי למלא רצונך. אמ' רב מארי³¹ אנא הווי קאימנא אגודא דנהר פפא וחזאי להנהו מלאכי דאדמו לאינשי³² ושקלי חלא ומליונהו לארבי והוה קמחא סמידא ואתו כולי עלמא למיזבן, אמרו להו מהאי לא תזבונו דמעשה נסים הוא, למחר אתיין ארבי חטי דפרזנאי. פי' אני הייתי דר בגשר דנהר פפא וראיתי בזמן ההוא ששלף רב יהודה מסאניה, ופי' וחזאי מלאכי בחלום או במראה, ובבקר ראיתי שנתקיים מה שראיתי ובואו ספינות מלאות חטים דפרזנאי שם מקום. והנה הפליא השם ית' והמטיר כששלף נעלו, ומפני שמן ירידת המטר לא יהיה להם מה יאכלו עד שיזרעו ויקצרו שלח ל...> ספינות חטים להתפרנס עד הזמן ההוא, וזה הוא מה שאמרי³³ מחריבנא לעלמא להמטיר מטר ולהוציא לחם מן הארץ מה שיאכלו עד זמן הקציר. והנה הפלא הזה שנעשה לרב יהודה גדול להכניסו תחת כנפי השכינה יותר ויותר ממה שנעשה לשמואל הנביא על אחת כמה וכמה.

עוד אמרו ההוא דאחייב נגדא בבי דיניה דרבא משום דבעל גויה, נגדיה רבא עד דמית, אשתמע מילתא בי שבור מלכא דאיכא חדי גברא ביהודאי דדיין דינא בלא הורמניה

25 תהלים צט, ו; ברכות לא ע"ב.

26 הסיפורים כאן (עד סיפורי חוני המעגל) הם מתענית כד ע"ב. לכאורה ההפניה המובאת להלן בסמוך – "אמרו בפר' סדר תעניות" – היתה צריכה להופיע כבר כאן. שינויי הנוסח של בבלי תענית מצויים אצל מלטר.

27 נקט לשון הפירוש המיוחד לרש"י.

28 ברפוס הראשון של התלמוד, ונציה ר"פ-ר"פ"ב (להלן: לפנינו) ובכל עדי הנוסח שמביא מלטר אין "אימא להו". אף מבחינה לשונית נראה שיש כאן שיבוש, שהרי רב יהודה מבקש שיאמרו לו ולא מבקש שמישהו יאמר להם.

29 חסרה כאן המילה "שלוף".

30 ראו בפירושו להלן.

31 לפנינו, וכעין זה בשאר העדים, נוסף "בריה דבת שמואל".

32 לפנינו "למלח", ובעדי הנוסח יש כאן נוסחים שונים אך לא מצוי בהם נוסח ר' שמריה.

33 לעיל בסמוך.

דמלכא, שדר אתייה³⁴ בעא לצעוריה אמרה ליה איפרא הורמיז אמיה לברה לא יהא לך עסקא במלי דיהודאי, יהודאי כל מאי דבעו מרבונן יהיב להו, אמ' לה מלכא מאי היא, אמרה ליה בעו מטרא ויהיב להו, אמ' לה הווא משום דזמנא דמיטרא הוה, לבעי רחמי האינדא דהווא תקופת תמוז וליתי מיטרא, שלחה ליה כוין דעתך ובעי רחמי, בעא רחמי ולא אתא מיטרא, פתח ואמ' רבוננו של עולם אלהינו באזנינו שמענו עינינו לא ראו אבותינו ספרו לנו פעל פעלת בימיהם בימי קדם,³⁵ אתא מיטרא עד דשפוך מרזבי דמחוזא לדגלת, אתחזי ליה אבוה בחלמיה א"ל מי איכא מאן דטרח קמי שמיא כולי האי אלא שני פוריך,³⁶ שני פורייה למחר אשכחה לפורייה דמרשם בסכיני. פירו' רבא בעא רחמי שירדו גשמים לרוב כמו שירדו להחריד המלך, והוזקו רבים מן המטר ההוא ככתו' דשפוך מרזבי דמחוזא לדגלת, ולפיכך אמ' לו מי איכא דטרח קמי שמיא כולי האי, ואין פירו' דטרח פועל יוצא כי לא הטריח את השם ית' ויתרו' אבל פירושו הוא שטורח לשאל כל כך.³⁷ והנה השם ית' וית' הפליא לרבא פלא גדול [על קדושת] שמו הפליאו, וראה [שהעם שהוזקו על ידו היו ממייתים אותו בגלוי אבל פחדו מן המלך ויחשבו להמיתו בסתר,³⁸ ושלח לו את אביו וצוהו לשנות מטתו.

ולחוני המעגל³⁹ הפליא ית' וית' פלאי פלאות, שפעם אחת היה הולך בדרך ואנסתהו שינה ויישן, ושלח השם ית' וית' סלע והקיפו ונכסה מעיני הכל ויישן שם שבעים שנה, ואחר כך הקיץ ובא לביתו ולא מצא את בניו שכבר מתו אבל מצא בני בניו, והיה מצטער כל ימיו כי כל שבעים שנה שהיה ישן היה רואה מראות רוחניות כמלאכי שרת והפסידם כשהקיץ, ונתחנן אל השם ית' שיקח את נפשו ומלא רצונו ולקחה.⁴⁰ והנה הפלא הזה מספיק לזרוזינו לקיים דברי רבותי' ז"ל כדברי משה רבנו ע"ה, שמשא רבנו עמד בהר ארבעים יום וארבעים לילה לחם לא אכל ומים לא שתה (שמות לד, כח) וחוני עמד שבעים שנה לחם לא אכל ומים לא שתה.

34 הקטע "דאיכא... אתייה" אינו לפנינו ובכל העדים.

35 הוא פסוק בתהלים מ"ד, ב', וכך הוא במקור ולפנינו: "אלהים באזנינו שמענו אבותינו ספרו לנו פעל פעלת בימיהם בימי קדם". המלים "בעינינו לא ראינו" נמצאות לפנינו אחר "בימי קדם", כך: "ואנו בעינינו לא ראינו"; ומקורן בדברים כ"א, ז'.

36 לפנינו "דוכתיך", וכן בסמוך: "דוכתייה". כנוסח ר' שמריה נשתמר בכמה עדים – ראו מלטר, על אתר.

37 כלומר אין לפרש "טרח" כאילו הטריח את ה' (=פועל יוצא), כי אז משמע שכאילו לה' יש טריחה וקושי בהורדת מטר, דבר שאינו ראוי להיאמר. אלא פירוש "טרח" הוא שרבא טרח הרבה בשאלתו (=פועל עומד), והטריחה מתייחסת לפועל ולא לפעול.

38 המיוחס לרש"י פירש "שרצו שדים להורגו וחתכו את מטתו"; וברש"י בעין יעקב: "שהיתה המטה מחותכת בסכינים דבעי מלאכי חבלה למקטליה". אך ר' שמריה פירש שהעם חתך את מיטתו של רבא בסכינים. נראה שפירש כן כי לא רצה להזכיר שדים בפירושו, שנקט בשיטת רמב"ם הסובר שלא קיימים שדים, ראו מורה הנבוכים, ח"ג פרק מו.

39 סיפורי חוני המעגל ונכדיו באים מתענית כג ע"א-ע"ב.

40 בתלמוד לפנינו, ובכל העדים, הטעם למותו של חוני אינו מחמת שהפסיק לראות מראות רוחניים, אלא משום שבא לבית המדרש ואמר שהוא חוני המעגל ולא האמינו לו ולא חלקו לו כבוד ככצעירותו, ועל כך חלשה דעתו וביקש רחמים שימות. וראו דברינו במבוא.

עוד אמרו עליו שפעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים, ואמרו לו התפלל עלינו שירדו גשמים, התפלל ולא ירדו גשמים, עג עוגה ועמד בתוכה ואמ' אני נשבע בשמך הגדול שאיני זו מכאן עד שתרחם על בניך, וירדו גשמים כל כך עד שבקש ואמ' רבונו של עולם אל ירדו יותר, ומיד נתפורז העבים וזרחה החמה ולא ירדו יותר, וזה הפלא פלא כפול.⁴¹

עוד אמרו שחנן הנחבא בן בתו של חוני המעגל היה, וכי הוא מצטרך עלמא מיטרא משדרי רבנן ינוקי דבי רב לגביה ואמרי ליה אבא אבא הב לן מיטרא, והוא היה אומ' רבונו של עולם עשה בשביל אלו שאינם מכירים בין אבא המוריד להם מטר ובין אבא שאינו מוריד להם מטר והוה אתי מטרא. וכן נעשה באבא חלקיה בן בנו של חוני המעגל שירדו גשמים על פיו לאלתר.

ועל נחום איש גם זו אמרו (תענית כא ע"א) שהיה סומא בשתי עיניו וגדע⁴² בשתי ידיו וקטע בשני רגליו וכל גופו מלא שחין, ובא לו כל זה בבקשתו ורצונו והשם מלא דברו, שפעם אחת היה הולך לבית אביו במשא שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים, נזדמן לו אדם אחד בדרך ואמ' לו ר' פרנסני, אמ' לו המתן עד שאפרוק החמור, כשפרק חזר לאחוריו ומצאו מת, נפל עליו ואמ' עיני שלא חסו עליך יסתמו ידי ורגלי שלא מהרו לפרוק החמור יגודעו ויוקטעו וכל גופי יוכה שחין, וימלא השם מיד ית' וית' את רצונו, ושם את עצמו בבית רעוע להתיסר ובקשו תלמידיו לפנותו, ואמ' להם פנו את הכלים ואחר כך פנו את מטתי, שכל זמן שאני בבית מובטח אני שאינו נופל, פנו את הכלים ואחר כך פנו את מטתו ומיד נפל הבית. וכמו שבאו לו כל אלה ברצונו ומלאו השם ית' ויתרו' כך סלקם ממנו כשבקש שיסתלקו ונתרפא.⁴³

ווימנא חדא בעו רבנן⁴⁴ לשדורי לקיסר מלא טיפטס אבנים טובות ומרגליות,⁴⁵ אמרי בהדי מאן נשדר, נשדר בהדי⁴⁶ נחום איש גם זו דלמוד בנסים הוא, שדרוה בהדיה,⁴⁷ אזל ובת בההוא דיורא, קמו⁴⁸ הנהו דיוראי ושקלו מאי דהוה בטיפטס ומליה עפרא, כי מטא התם שריוה לטפטס ואשכחיה מלא עפרא, אקפד קיסר⁴⁹ אמ' אחיכו בי יהודאי, אפקוה⁵⁰ למיקטליה אמ' גם זו לטובה, אתא אליהו אדמי להו כחד מנייהו, אמ' להו דילמא מעפרא

41 כלומר הפלא שהוריד גשמים והפלא שהפסיקם. בתלמוד מובא סיפור זה ביתר אריכות.

42 לפנינו, ובשאר העדים: "גדם"; וכן להלן "יתגדמו". כנוסח ר' שמריה לא מצוי אצל מלטר.

43 לפנינו בתלמוד לא כתוב כי נחום איש גם זו ביקש שיסתלקו ממנו החוליים ונתרפא.

44 כך גם בכ"י מינכן 95, אך לפנינו: "ישראל". סיפור זה מופיע בשינויים גם בסנהדרין קח ע"ב.

45 לפנינו, ובכל העדים, במקום "טיפטס... ומרגליות" כתוב "דורון", ואילו הקטע "טיפטס... ומרגליות" מובא בהמשך (ראו להלן). "טיפטס" – לפנינו ובשאר העדים (להלן): "סיפטא".

46 כעין זה גם לפנינו בסנהדרין, "בהדי" מאן נשדר נשדר בהדי", אך לפנינו הנוסח הוא "מאן ייזיל ייזיל"; וראו מלטר.

47 לפנינו "שדרו בדיה מלא סיפטא דאבנים טובות ומרגליות", אך ברוב הנוסחים ובסנהדרין לפנינו אין הקטע, ור' שמריה כבר הביאו לעיל.

48 לפנינו "בליליא קמו", אך ר' שמריה לא כתב "ליליא"; וכן הוא בהרבה עדים שמביא מלטר.

49 לפנינו ובשאר העדים אין "אקפד קיסר".

50 לפנינו "בעא מלכא" במקום "אפקוה".

(דאבוהון אברהם) [דאברהם אבוהון] הוא דהוה שדי עפרא והוה חרבי, ⁵¹ גילי והוה גירי. פ"י קשין והיו חצים, שני יתן כעפר חרבו כקש נְךָף קְשָׁתו (ישעיה מא, ב), הות ההיא ⁵² מדינתא דלא הוה יכלין למיכבשה, בדקו עלה וכבשוה, ואמ' הקיסר אפיקו עפרא ומליו לטפטס דינרי ⁵³ אמ' גם זו לטובה, כי הדר אמרו ליה הנהו דיראי מאי אמטיית בהדך דעבדו לך יקרא כולי האי, אמ' להו מאי דשקלי מהכא, קמו אינהו נמי אמטו מההוא עפרא ואמרו לקיסר עפרא דאמטו לך יהודאי מדידן הוה, בדקוה ולא אשכחוה וקטלוהו להנהו לכולהו ⁵⁴ דיראי. והנה הפליא ית' וית' על ידי נתום לישראל פלאי פלאות, שחרה אף הקיסר עליהם ואמ' אחיכו בי ובדעתו להכריתם כמו שעשה לדיראי וגזר להרוג גם השליח לרוב כעסו אעפ"י שלא חטא השליח, ושלח השם ית' וית' שליח והליץ בעדם ושם כח בעפר להעשות חרבות וחצים במקום שהשליכוהו. באמת שאין זה [ה]פלא קטן מהפכת העפר לכנים על ידי משה רבנו ע"ה (שמות ח, יב-יג).

והנה הפליא השם ית' וית' על ידי משה רבנו ע"ה והוציא מים מן הסלע לצורך כל ישראל (במדבר כ, יא), ובנו של ר' יוסי דמן יוקרת (תענית כד ע"א) ⁵⁵ גזר על התאנה בימי החורף ⁵⁶ ואמ' לה תאנה תאנה הוציא פרותיך ויאכלו פועלי אבא, והוציא פירותיה ואכלו ושבעו. ולכל ישראל הפליא ית' וית' על ידי משה רבנו ע"ה ובקע את הים ועברו (שמות יד, כא) וליהושע את הירדן לצורך כל ישראל פעם אחת (יהושע ג, טו-יז), ואל ר' פנחס ⁵⁷ בקע גודאי ⁵⁸ נהרא שלש פעמים, לו פעם אחת ולהולך עמו לטחון חטים ⁵⁹ לפסח פעם שנית ולאחר שהיה הולך עמו ללוותו פעם שלישית.

ולר' אלעזר בר' שמעון הפליא פלא אשר כמוהו לא נהיה, שצוה אל אשתו לפני מותו שתעלהו אל העלייה כי הוא רוצה למות ואינו רוצה שיוליכוהו אל הקברות לקברו, אבל רוצה להיות מונח על מטתו בעלייה. ועלה בעלייתו ומת ועמד שם עשרים ושתים שנה, ⁶⁰ והעם באים אליו לשפטם כמו שהיה שופטם בחייו, והיו בעלי הדין עומדים בבית תחת העלייה ומסדרים טענותיהם והיה פוסק את הדין ואומ' איש פלוני הוא זכאי ואיש פלוני חייב (בבא מציעא פד ע"ב).

51 כך הוא גם בכמה עדים שמביא מלטר ובסנהדרין לפנינו, אך כאן לפנינו: "סיפיה".

52 כן גם בכמה עדים אצל מלטר, אך לפנינו "חדא".

53 לפנינו, במקום "אפיקו עפרא... דינרי", כתוב "עיילו לבי גנויה ומלוהו לספטיה אבנים טובות ומרגליות"; ובסנהדרין לפנינו כתוב "עיילוהו לבי גנזא אמרי שקול דניח' לך מלייה לספסא דהבא".

54 לפנינו הנוסח "להנך", ויש עדים שגרסו "לכולהו" (אצל מלטר). נוסח ר' שמריה "להנהו לכולהו" כולל את שתי המסורות, ומלה אחת מיותרת.

55 לניתוח סיפור זה ראו כ"ץ-ריונסון.

56 לפנינו ובשאר העדים לא כתוב כי זה היה כימות החורף, ונראה שפירש כן משום שאביו של ר' יוסי אמר לו "אתה הטרחת את קונך להוציא תאנה פירותיה שלא בזמנך".

57 ראו חולין ז ע"א. שם גם מובאת ההשוואה למשה רבינו.

58 אין מקום הנקרא "גודאי", ולפנינו ובכ"י מינכן "גינאי" – על נהר זה ראו הורוביץ, עמ' 200.

59 לפנינו רק כתוב "דארי חטי" ולא כתוב שהלך לטחון.

60 לפנינו ובכ"י מינכן 95 כתוב שומן שהותו של ר' אלעזר בר' שמעון בעלייה היה "לא פחות מתמני סרי ולא טפי מעשרין ותרתי שני".

ועם ר' הפליא (כתובות קג ע"א) שצוה לפני מותו שלחן יהא ערוך כאשר היה בחייו והיה בא ולומד בכל בי שמש, וביום מותו יצאה בת קול ואמרה שכל האדם שימות ביום מיתת ר' מזומן לחיי העולם הבא, שמע כובס אחד את הדבר ועלה לגג והפיל את עצמו ומת,⁶¹ יצאה בת קול ואמרה כובס פלו' מזומן לחיי העולם הבא.

עוד הפליא השם ית' עם ר' (עבודה זרה י ע"ב) שהקיסר מלך רומי נעשה משרתו כל כך, שכשהיה ר' עולה על מטתו היה קיסר משתטח לפני המטה ור' דורך עליו ועולה,⁶² ושאל לו הקיסר אם יהיה לו חלק לעולם הבא, והשיב לו ר' שיהיה לו, והקיסר הקשהו והא כתוי ולא יהיה שריד לבית עשו (עובדיה א, יח), ור' השיב לו בעושה מעשה עשו. גם מלך פרס נעשה שמש אל רב.⁶³

ואל ר' שמעון ור' אלעזר בנו הפליא השם ית' ויתרו' מה שאין הפה יכול לספר (שבת לג ע"ב), שר' שמעון אמ' כנגד מלכות רומי דבר שלא לכבודה נשמע מה שאמ' וגזרה עליו להמיתו, וברח ונחבא במערה אחת עם ר' אלעזר בנו, וברא להם השם ית' וית' אילן של חרובין ומעין מים בתוך המערה והיו אוכלים ושותים ולומדים, ושם עמדו שתיים עשרה שנה עד שמת הקיסר ובטלה גזירתו כי ככה היה חק המלכות של רומי, ושלח השם ית' ויתרו' מלאכו⁶⁴ אל המערה ובשרו שמת הקיסר, ויצאו מן המערה וחזו אינשי דכרבי וזרעי, אמרי מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, וכל מקום שהיו רואים שום דבר שהיה נראה להם שאינו רוחני אלא לצורך הגוף היה נשרף למלאת ית' וית' רצונם, יצאה בת קול ואמרה להם חזרו למערכתכם שלא תחריבו את עולמי, שהשם ית' ויתרו' נושא עון ולמלאת רצונם לא היה נושא כלל, חזרו אל המערה ועמדו שנים עשר חדש ויצאו וכל היכא דהוה מחי הך מסי אידך.

ועוד הפליא עם אביו, שכל ערב שבת היה קול בא מן השמים ושואל בשלומו ולרבא בכל ערב יום הכפורים ולאבא אומנא בכל יום (תענית כא ע"ב). אמרו בפ"ק דחגיגה (ג ע"ב) מעשה ברי' יוסי שהלך להקביל את פני ר' אליעזר בלוד, א"ל מה חדוש היה בבית המדרש, אמ' לו נמנו וגמרו עמון ומואב מעשרין מעשר עני בשביעית, אמ' לו יוסף פשוט ידיך וקבל עיניך, פשט ידיו וקבל עיניו, אמ' לו כך אני מקובל מרבן יוחנן בן זכאי כו', תנא לאחר שנתיישרה דעתו אמ' יהי רצון שיחזרו עיני יוסף למקומן וחזרו. וזה פלא גדול שר' אליעזר גוזר והשם ית' ויתרו' עושה לאלתר כל היוצא מפיו.

61 לפנינו בתלמוד לנוסחיו הסיפור שונה: בת"קול אמרה שמי שיהיה "באשככתייה דרבי" (יום ההספד או יום הלוייה) מזומן לחיי עולם הבא. הכובס נהג לבוא כל יום למקומו של רבי, אך דווקא באותו יום לא הגיע. כששמע מה אמרה בת"הקול קפץ מהגג מרוב צער ומת, ואז יצתה בת קול ואמרה שאף הוא מזומן לעולם הבא. וראו לעיל במבוא. לביאור סיפור זה ראו: אלון; מאיר, עמ' 308-309. על עדי הנוסח ראו הרש"ל, עמ' תמא-תמב.

62 לפנינו ובכ"י מינכן 95 גניו יורק בהמ"ל 44830, מסופר שהקיסר השתטח לפני מיטתו של רבי, אך רבי לא הסכים לעלות עליו כי לא רצה לזלזל במלכות.

63 ראו עבודה זרה י ע"ב: "אדרכן שמשיה לרב"; והכוונה לארטבן, אחרון המלכים לבית ארשק – ראו גפני, עמ' 31.

64 לפנינו בתלמוד ובכ"י מינכן 95 כתוב שהמבשר היה אליהו.

כי נח נפשיה דר' אבהו (מועד קטן כה ע"ב⁶⁵) הפליא השם ית' ויתרו' ואחיתו עמודי דקסרי דמעו, ⁶⁶ וכי נח נפשיה דר' יוסי שפכי⁶⁷ מרזבי דצפורי דמא, וכי נח נפשיה דר' יעקב בר אחא⁶⁸ איתחמיאו כוכבי ביממא ואתעקרו כל אילניא,⁶⁹ וכי נח נפשיה דר' חייא נחיתו כיפי דנורא מרקיעא, כי נח נפשיה דר' אמי אעקרו כל ארזיאי,⁷⁰ כי נח נפשיה דר' מנחם בר' סימאי אתשעו⁷¹ כל צלמנייא והווי למחלציא, כי נח נפשיה דר' פנחס בריה דר' חייא איש כפר עכו אתעקרו כל אנדרטייא,⁷² כי נח נפשיה דר' יצחק בן אלישיב⁷³ איתחתרו שבעין מחתרתא בטבריא,⁷⁴ כי נח נפשיה דרב המנונא נחיתו כיפי דברדא מרקיעא, דרבה ורב יוסף נשוק כיפי דפרת אהודי, דרב משרשיא טעני דקלי שיצי.

כל אלה הנפלאות הפליא השם ית' ויתרו' לרבותי' ז"ל בגלותנו זה ואחרים לאין מספר הכתובים בתלמוד ובספרי הוא ספר אלף המגן אשר בו פירשתי מדרשי כל התלמוד. ואחר כל מה שספרתי לכבוד רבותי' ותפארתם אתחיל לקיים מצותם אשר צוו הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס⁷⁵ ואומר...

חתימת החיבור

והנה קיימתי מצות רבותי' ז"ל אשר צוו ואמרו הוה למד תורה מה שתשיב לאפיקורוס. ופירו' המאמר הוא: היה רגיל חקירה גדולה שתדע לנצח כל אדם שיבוא לגזול את השם ית' ויתרו' ולעשקו, לאמר לא הוא או לאמר עליו שהוא גוף או כח בגוף, או לאמר שאינו אחד, או לאמר שהוא אלהי השמים ולא אלהי הארץ, או לאמר שהעולם קדמון הוא ולא קדם לו בזמן רק בסבה, כל אלה הם עושקי השם ית' ויתרו' וגזוליו. ולזה צוו רבותי' ז"ל ואמרו הוה רגיל תמיד חקירה רבה גדולה שתדע לנצח כל מי שיבא לעשוק את השם ית' ויתרו' ולגזול ולאמר לא הוא, או לאמר הגוף הפלו' הוא האלהים, או לאמר שנים הם האלהים, או לאמר אלהי השמים הוא אבל לא אלהי הארץ, או לאמר לא ברצונו וכונתו

65 שינויי נוסח נביא כאן מכ"י מינכן 95 (מ), וטיקן 134 (ט) וקולומביה X891 T141 (ק). מוט מייצגים ענף אחד של מסורת נוסח של מועד קטן ואילו ק מייצג מסורת נוסח שנייה – ראו שרמר, עמ' יז.

66 כעין זה גם מ ט ק, אך לפנינו: "מיא".

67 לפנינו, וכעין זה בכ"י מ ט ק: "שפעו". וכנוסח ר' שמריה מצוי בכמה עדים, ראו דקדוקי סופרים על אתר, הערה מ.

68 כך גם מ ק, אך לפנינו ובט לא כתוב "בר אחא".

69 לפי נוסח זה היתה עקירת האילנות במות ר' יעקב בר אחא ועקירת הארזים היתה במות ר' אמי (להלן), אך לפנינו עקירת האילנות היתה במות ר' אסי ועקירת ארזים אינה נזכרת, ולפי מ ט ק, היתה עקירת הארזים במות ר' אסי ועקירת האילנות במות ר' שמואל בר רב יצחק.

70 משפט זה על מות ר' אמי אינו לפנינו, וראו בהערה הקודמת.

71 לפנינו, ובמ"ט "אשתעו", ובק: "איתשערו" (נ"א אשתטאו)". וכנוסח ר' שמריה הנוסח בעין יעקב.

72 כעין זה גם מ ט ק (אך שם "תנחום" במקום "פנחס"), ברם לפנינו השם והאירוע שונים: "דר' תנחום בר חייא איתקצצו כל אנדרטייא".

73 כן גם מ ט ק, אך לפנינו "דר' אלישיב".

74 כן גם מ ט ק, אך לפנינו "בנהרדעא".

75 ראו לעיל, הערה 17.

נמצא העולם אלא נתחייב ממנו כמו שנתחייב האור מן השמש, אלה המה עושקי השם ית' וית' וגזוליו. ולפיכך צונו רבותי ז"ל ואמרו הוה רגיל תמיד חקירה רבה לדעת לנצח ולקטע⁷⁶ לשון כל מין ואפיקורוס אשר יבוא לאמר כנגד אחד מאלה היסודות. ואל תחשוב בלבבך לאמר די לי אחרי שאני מאמין ומודה בכל אלה אם אחרים כופרים בהם ימקו בעונם, שאע"פ שהמאמין בהם שכרו הרבה מאד, שכר החכם הטורה ורגיל לחקור ולנצח את הכופרים באלה היסודות גבוה מאד כגבוה שמים על הארץ.⁷⁷ ופירוש "למד" שם תאר על משקל זקן וטעמו טעם רגילות, כמו נשדר בהדי נחום איש גם זו דלמוד בנסים הוא (תענית כא ע"א). וטעם "תורה" חקירה. וטעם "מה" גדולה, כמו מה אדיר שמך (תהלים ח, ב)⁷⁸ והוא שם התאר לחקירה. וטעם "שתשיב" טעם נצחון.⁷⁹ וזאת אזהרה גדולה וקדושה ונוראה, מי ימלל גבורות רבותי ז"ל ישמיע כל תהלותיהם,⁸⁰ אין ערוך אליהם, אגידה ואספרה עצמו מספר,⁸¹ תם ונשלם תהלה לאל עולם.

- 76 הניקוד במקור.
 77 על פי תהלים קג, יא.
 78 מפרש את לשון הקריאה "מה" בפסוק "מה אדיר שמך": כמה (=כל כך) הרבה אדיר שמך. אכן מצאנו "מה" כמלת פליאה (כגון "מה רבו מעשיך" – תהלים קד, כד), אך במשמע זה היא לעולם סמוכה ללא חציצה לתואר (כגון "אדיר") או לפועל ("רבו"), אך במשנתנו נאמר "מה תשיב", ותווית הויקה ש' (אשר) מעידה על כך שהמלה "מה" שלפניה אינה מביעה ריבוי.
 79 לפי פירוש ר' שמריה פיסוק המאמר באבות כך הוא: "הוה למד תורה מה, שתשיב לאפיקורוס". ופירושו: הוה רגיל ללמוד חקירה רבה, כלומר פילוסופיה, כדי שתנצח את האפיקורוס.
 80 שינוי לשון לפסוק בתהלים קו, ב.
 81 על פי תהלים מ, ו: "אין ערך אליך אגידה וְאֶדְבָּרָה עֲצָמוּ מִסְפָּר". גם את פירושו לאסתר סיים ר' שמריה בקטעי פסוקים – ראו ארנד, פירוש, עמ' 51-52.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אידל אילן
 מ' אידל, התוויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשמ"ח.
 ג' אילן, "יודע מה שתשיב לאפיקורוס" – עמדתו של ר' ישראל ישראלי מטולדו, מסורת ושינוי בתרבות הערבית-יהודית של ימי הביניים, בעריכת י' בלאו וד' דורון, ירושלים תש"ס, עמ' 9-26.
 אלון אנקורי
 ג' אלון, "השכבה", לשוננו טז (תשי"ט), עמ' 144-148.
 Z. Ankori, *Karaites in Byzantium: the Formative Years, 970-1100*, New York 1959
 ארנד, מגילה
 A. Ahrend, "The Commentary of Rabbi Shemariah Ben Elijahu Ikriti on the Aggadoth of Tractate Megillah", דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות (בדפוס).
 ארנד, סעודת
 א' ארנד, "סעודת הפורים של רבה ור' זירא בראי פרשני התלמוד", בד"ד 8 (תשנ"ט), עמ' 65-75.
 ארנד, פירוש
 —, "פירוש מגילות אסתר לר' שמריה בן אליה האקריטי", מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד, בעריכת ד' רפל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 33-52.
 ארנד, קדיש
 —, "פירוש פילוסופי לקדיש מאת ר' שמריה בן אליה האקריטי", דעת 43 (תשנ"ט), עמ' 43-51.

- ארנד, רש"י —, פירוש רש"י למסכת מגילה – נוסחו ותכונתו בצירוף מהדורה מדגמית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בריאלין, רמת גן תשנ"ה.
- באומן S.B. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204–1453*, Alabama 1985
- בן ששת ר' יעקב בן ששת, משיב דברים נכוחים, מהד' י"א וידה, ירושלים תשכ"ט.
- ברודי י' ברודי, "מפירוש ר' יוחנן בר' ראובן מאוכרידא לספר השאילתות", עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' בויארין ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 252-273.
- גפני י' גפני, יהודי בכל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א.
- דקדוקי סופרים רנ"ג רבינובין, דקדוקי סופרים על מסכת מועד קטן, מינכן תרכ"ט.
- הולצמן גתית הולצמן, תורת הנפש והשכל בהגותו של ר' משה גרבוני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז.
- הורוביץ י"ז הלוי הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג.
- הרשלה ר"מ הרשלה (עורך), מסכת כתובות בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ז.
- טיילור C. Taylor, *Sayings of the Jewish Fathers*, I, Cambridge 1877; II, Cambridge 1900
- יסיף ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ד.
- כ"ץ רוזנסון מ' כ"ץ ו' רוזנסון, "תאנה הוציא פירותיך: סיפורי ר' יוסי מן יוקרת", דרך אגדה 2 (תש"ס), עמ' 161-177.
- ליבס י' ליבס, "דע מה שתשיב לאפיקורוס", מדעי היהדות 40 (תש"ס), עמ' 55-61.
- לסקר, אחרית ד"י לסקר, "אחרית האדם בפילוסופיה הקראית", דעת 12 (תשמ"ד), עמ' 5-13.
- לסקר, משנתו הפילוסופית של יהודה הדסי הקראי, ספר היובל לשלמה פינס במלאת לו שמונים שנה, בעריכת מ' אידל ואחרים, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 477-492.
- מאיר עפרה מאיר, רבי יהודה הנשיא, תל אביב 1999.
- מירסקי ר"ש מירסקי, שאילתות דרב אחאי גאון, ירושלים תש"ך-תשל"ז.
- מלטר צ' מלטר, מסכת תענית, ניו יורק תר"ץ.
- סיראט קולט סיראט, "מכתב על חידוש העולם מאת שמריה בן אליא אקריטי", אשל באר שבע ב (תש"ם), עמ' 199-227.
- ספרשטיין M. Saperstein, *Jewish Preaching 1200–1800*, New Haven 1989
- ספרשטיין קנרפוגל מ' ספרשטיין וא' קנרפוגל, "דרשות מבזונטיון בכתב יד – תיאור כתב היד וקטעים בענייני תפילה ובית הכנסת", פעמים 79 (תשנ"ט), עמ' 164-184.
- פוגלשטיין ריגר H. Vogelstein & P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, I, Berlin 1896, pp. 446-450
- קלנר מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א.
- רוזנברג ש' רוזנברג, לוגיקה ואונטולוגיה בפילוסופיה היהודית במאה הי"ד, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ד.
- רפל ד' רפל, "הוי שקוד ללמוד... מה שתשיב לאפיקורוס (גלגוליה של מבוכה רוחנית)", תחומין ג (תשמ"ב), עמ' 477-484.
- שוורץ, הגות ג' פרימר וד' שוורץ, הגות בצל האימה, ירושלים תשנ"ב.
- שוורץ, שכלתנות ד' שוורץ, "שכלתנות ומאגיה אסטרלית בבזונטיון בשלהי ימי הביניים", ALEPH 2 (בדפוס).
- שטולברג א' שטולברג, "פירוש רש"י למסכת תענית", היגיי גבעה ח (תש"ס), עמ' 51-66.
- שרמר ע' שרמר, "תרי לישאני" – מסורות הנוסח של בבלי מועד קטן, אסופות ב (תשמ"ח), עמ' יז-כח.
- תאשמע י"מ תאשמע, "לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 101-114.
- תשובות הר"ד מהד' א"י ורטהיימר, ירושלים תשכ"ז.